ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМ ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРИ (ЎЗБЕКИСТОН ТАЪЛИМ ТИЗИМИ МИСОЛИДА)

Умид Негматович Ходжамқулов
Чирчиқ давлат педагогика институти Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси
xojamqulov77@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада педагогик таълим кластери таҳлил қилинган. Ўзбекистон шароитида педагогик таълим кластерининг йўналишлари ва тамойилларининг мазмуни баён қилинди. Шунингдек, тадқиқотда кластернинг оддий тизимдан фарқли томонлари санаб ўтилган.

Калит сўзлар: педагогик таълим кластери, глобализация, интеграция, тизим, кластер субъектлари, кластер тамойиллари, кластер йўналишлари.

INNOVATIVE CLUSTER OF PEDAGOGICAL EDUCATION (ON THE EXAMPLE OF THE EDUCATION SYSTEM IN UZBEKISTAN)

Umid Negmatovich Khodjamkulov
Department of Uzbek language and literature, Chirchiq State Pedagogical Institute
xojamqulov77@mail.ru

ABSTRACT

This article analyzes the cluster of pedagogical education. In the conditions of Uzbekistan, the content of the directions and principles of the formation of a cluster of pedagogical education is described. The study also lists various aspects of the cluster from a simple system.

Keywords: cluster of pedagogical education, globalization, integration, system, cluster principles, cluster directions.

КИРИШ

Фан ва техниканинг шиддат билан ривожланиши натижасида барча соҳаларга жорий қилинаётган инновацияларнинг мақсади, пировардида мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий салоҳиятини оширишга қаратилган.

Соҳаларга инновацияларни жорий қилиш мавжуд иш услубларига нисбатан янгича ёндашувларни талаб қилади. Жамиятнинг ривожланиш қонуниятларида эса умумий жиҳатлар ва табиий қонуниятлар мавжуд бўлиб, бу борада кўп ҳолларда ўзига хос янги йўлларни қидиришдан кўра, баъзан ривожланган мамлакатлардаги тайёр андозаларни олиш, улардан ижодий фойдаланиш яхшироқ натижа беради. Шундан келиб чиққан ҳолда, бугунги кунда иқтисодиёт тармоқларида халқаро тажрибада синалган ва мамлакат иқтисодиётининг ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришда катта аҳамият касб этувчи инновацион тажрибаларни қўллашга жиддий эътибор қаратилмоқда. Ана шундай инновациялардан бири “кластер модели” бўлиб, бугунги кунда у Ўзбекистонда кўпроқ аграр, тўқмачилик ва енгил саноат соҳаларида кенг қўлланилмоқда. Қисқа муддатлар ичида кластер модели иқтисодиётда истиқболли инновацион йўналиш сифатида эътироф этилди ва ушбу моделни бошқа соҳаларда қўллаш тажрибалари амалга оширилмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистон шароитида олий таълим тизимида шундай янги механизм яратилиши ҳаётий заруратга айландики, унда таълим турлари ўртасида ўзаро назорат ҳам, рақобат ҳам, манфаатларнинг қондирилиши ҳам таъминланиши зарур. Олий таълимнинг жамият барқарор ривожланишидаги юқори ижтимоий аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда замонавий талаблар, тизимдаги муаммолар ва уларни ҳал қилишда таълим, фан ва ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасидаги тарқоқлик бугунги кунда узлуксиз педагогик таълимни **кластер ривожланиш моделига** ўтказиш заруратини тақазо этмоқда. Бу борада Чирчиқ давлат педагогика институтида дастлабки қадамлар қўйилди. “Педагогик таълим инновацион кластери” институтнинг асосий стратегик тадқиқот йўналиши сифатида белгилаб олинди. Педагогик таълимни кластерлаштиришнинг илмий-назарий асослари ва унинг амалий жиҳатлари тадқиқ қилинмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Таълимга нисбатан кластер ёндашув борасидаги тадқиқотларни ўрганиш ва таҳлил қилиш бу борадаги бир қанча қарашларни жамлашга имкон берди. Демак, кластер ёндашуви бу:

- алоҳида соҳа (таълим, иқтисодиёт ва б.) бўлиб, рақобатбардош самарадорликка эришишдан манфаатдор бўлган соҳалар бирлашишининг ташкилий шаклларини кучайтириш механизми; [1; 25]

- ихтиёрий компонентлар қаторида ўзининг тўлиқ функционал ишчанлик қобилиятини сақлайдиган бир нечта тенг ҳуқуқли бўлаклардан иборат бўлган тузилма; [2]

- таълим-фан-ишлаб чиқариш тизимида инновацияларни қўллаб-қувватлашни шакллантириш воситаси; [3; 75]

- ташкилотнинг келажак иқтисодиёти учун кадрлар салоҳиятини шакллантиришни ташкил қилишнинг инновацион самарали усули; [4; 3]

Рус олимлари томонидан таълим кластерларини шакллантириш ва ривожлантиришнинг назарий асосларини ўрганиш қуйидаги йўналишларда олиб борилган:

а) касбий таълимга нисбатан кластер ёндашуви (Б.Пугачева, А.В.Леонтиев);

б) фаолият ва педагогик лойиҳалаш назарияси (В.В.Давыдов, В.П.Беспалько, Г.И.Ибрагимов, Б.Ц.Леднев, М.И.Махмутов, А.А.Сластенин);

в) узлуксиз таълим концепцияси (Б.С.Гершунский, Г.В.Мухаметзянова, А.М.Новиков);

г) касб-ҳунар мактабларида таълимнинг ижтимоий шериклик ва бошқарув муаммоларини очиб берувчи тадқиқотлар (П.Ф.Анисимов, Г.В.Мухаметзянова, Г.И.Ибрагимов, Е.А.Корчагин, В.П.Панасюк, А.С.Субетто). [6; 75]

Н.Н.Давыдова, Б.М.Игошев каби тадқиқотчилар томонидан кластернинг *географик, горизонтал, вертикал, латералья, технологик*, - *фокусли ва сифат стратегиялари* мавжудлиги қайд қилинган. [6; 75]

Бизнингча, рус тадқиқотчилари томонидан қайд қилинган юқоридаги кластер стратегияларини кластер шакллари сифатида таснифлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки уларда кластерни амалга оширишнинг устувор мақсадлари – стратегиясидан кўра унинг қандай шакл ва турларда намоён бўлиши ўз ифодасини топган.

Тадқиқот ишида Ўзбекистон Республикасида амалда бўлган таълим тизими, унда интеграция жараёнларининг аҳволи, тизимдаги муаммолар ва уларни бартараф қилиш борасида яратилаётган илмий, илмий-услубий ва таълимий адабиётлар, шунингдек, хорижий тадқиқотчиларнинг таълим кластери бўйича илмий тадқиқот ишларидан материал сифатида фойдаланилди.

Тадқиқот материаллари адекват ҳолатда ўрганишни таъминлашга қаратилган назарий (таҳлилий-статистик, қиёсий-таққослаш, моделлаштириш), диагностик (сўровлар, суҳбат, сўровнома, кузатиш, лойиҳалаштирилган методикалар), прогностик (эксперт баҳолаш, мустақил баҳоларни умумлаштириш), математик ва педагогик эксперимент (маълумотларни

статистик қайта ишлаш, натижаларни график тасвирлаш ва бошқалар) каби методлар мажмуи воситасида тадқиқ қилинди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Илмий адабиётларда “кластер” тушунчаси борасида билдирилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда биз “педагогик таълим кластери” тушунчасига қуйидагича таъриф беришни таклиф қиламиз: *Педагогик таълим кластери – муайян жуғрофий ҳудуднинг рақобатбардош педагог кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадида бир-бири билан узвий алоқадаги тенг ҳуқуқли алоҳида субъектларнинг, технология ва инсон ресурсларининг интеграциялашувини кучайтирувчи механизм.*

Ўзбекистон шароитида педагогик таълим кластерининг **субъектлари** сифатида педагогик таълим кластери субъектлари сифатида муассасаларнинг таълимий, илмий, услубий фаолиятининг сифатини оширишга хизмат қиладиган барча давлат ва нодавлат ташкилотларини педагогик таълим кластерининг субъектлари деб тушуниш мумкин. Кластер модели ҳар бири алоҳида фаолият олиб бораётган субъектларни умумий мақсад атрофида бирлаштиради ва айни пайтда, ҳар бир субъект умумий мақсаддан келиб чиққан ҳолда хусусий манфаатдорликда иш юритади. Кластер модели субъектлари бир-бирини қўллаб-қувватлайди ва назорат қилади, ҳар бири алоҳида кластернинг маънавий ва интеллектуал майдонини яратади, ўзаро ижтимоий таъсири ҳамда аҳамиятини кенгайтиради.

Шунингдек, педагогик таълим кластери субъектлари қуйидаги стратегияларга асосланади: ҳудуд нуқтаи назаридан географик стратегияга; ишлаб чиқариш ва академик илм-фан билан муносабатига кўра лотераль стратегияга; таълим ва тарбия технологияларидаги яқинлик нуқтаи назаридан технологик стратегияга; умумий мақсад атрофида бирлашиш нуқтаи назаридан фокусли стратегияга; ҳамкорликни қандай ташкил қилиш ва ривожлантириш нуқтаи назаридан сифат стратегиясига. Субъектларнинг бир пайтнинг ўзида бир нечта стратегик фаолият олиб бориши ва унинг фокусини кластернинг ҳам умумий, ҳам хусусий мақсадларига тўғрилаш анчайин мураккаб жараён ҳисобланади. Аммо бу мураккабликни илмий ва амалий нуқтаи назардан ҳал қилиш кластерлаштириш жараёнининг асосий шарти ҳисобланади.

Кластер доирасида бир нечта субъектларни ўзаро интеграциялаш мураккаб, кўп тармоқли илмий-амалий жараёндир. Ўзаро боғлиқ бир нечта фаолият турларини умумий мақсад атрофида бирлаштириш аниқ ҳисоб-китобларни ва илмий ечимларни, натижаси кафолатланган лойиҳаларни талаб

қилади ва шундагина кластер субъектларининг ишончини қозонади. Кластерни бюрократик ва маъмурий йўллар билан амалга ошириб бўлмайди. У субъектларнинг ихтиёрий хайрихоҳлиги асосидагина ташкиллаштирилиши ва самарали фаолият олиб бориши мумкин.

Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, таълим кластери ўзбек педагогикасида инновация бўлиб, ўзида нафақат таълим турлари ўртасидаги, балки фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги интеграциялашув жараёнларини, шунингдек, таълимни бошқариш, таълим воситалари ва шакллари билан боғлиқ соҳаларни ҳам қамраб олади.

Адабиётларда кластер таркибига кирувчи субъектлар ўзлари ишлаб чиқарувчи маҳсулотларнинг, ахборот ва билимларнинг хусусиятларига кўра қуйидагича таснифланади:

- *алоқаларнинг шакли бўйича;*
- *ўзаро ҳамкорликнинг тузилиши бўйича;*
- *иштирокчилар фаолиятининг хусусияти бўйича;*
- *пайдо бўлиш табиати бўйича;*
- *асосий ресурснинг хили бўйича;*
- *кафилланганлик даражаси бўйича;*
- *жуғрофий таркибий қисмнинг мавжудлиги бўйича*. [7; 12]

Бундай тасниф кластер учун умумий характерга эга бўлиб, тармоқ кластерлари бўйича кўриб чиқилганда, уларнинг айримлари кузатилмаслиги ҳам мумкин. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, педагогик таълим кластерини қуйидагича таснифлаш тўғри бўлади:

Педагогик таълим кластерининг аниқ мақсад ва вазифаларини белгилаш, фаолият уфқларини олдиндан кўра билиш учун унинг қандай тамойилларга асосланиши ҳақида аниқ тўхтамларга келиб олиш лозим бўлади. Ўзбекистонда таълим сиёсатининг тамойилларидан ва мавжуд шарт-шароитдан келиб чиққан ҳолда педагогик таълим кластерининг қуйидаги тамойилларини таклиф қилиш мақсадга мувофиқ:

► **табиий алоқадорлик:** кластер субъектлари ўртасидаги ҳамкорлик, алоқадорлик масаласининг табиийлиги, яъни боғлиқлик масаласининг ҳудудий, соҳавий ёки вазифавий жиҳатдан объективлиги.

► **узвийлик ва узлуксизлик,** кластер субъектларининг ўзаро боғлиқликда занжир ҳосил қилиши, занжирни ҳосил қилувчи ҳар бир бўғин ўзининг аниқ вазифаларига эга эканлиги, узлуксизлик занжирида бўшлиқларга йўл қўйилмаслигидир.

► **изчиллик,** кластер субъектларининг вертикал ягона чизиқда жойлашуви, бунда қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга қараб босқичма-босқич ҳаракатланиш тенденциясига амал қилинишидир.

► **ворисийлик,** кластернинг авлодлар алмашинувидаги роли, тьюторлик фаолияти, педагогик таълимни кластерлаштириш натижасида субъектларнинг малакали педагог ходимларга бўлган эҳтиёжининг мунтазам қондирилишига эришишдир.

► **замонавийлик,** соҳага оид замонавий илм-фан ютуқларини тизимга жорий қилиш, илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш, ахборот-коммуникация технологияларидан оқилона фойдаланишдир.

► **йўналтирилганлик,** кластер доирасида амалга оширилаётган ҳар бир фаолият турининг аниқ мақсадга йўналтирилганлиги, кутилаётган натижаларни олдиндан чамалаш ва баҳолаш имкониятининг мавжудлигидир.

► **мақсаднинг умумийлиги,** кластер субъектларининг хусусий мақсадларидан ташқари глобал аспектдаги ягона мақсад атрофида бирлашувидир.

► **манфаатларнинг хусусийлиги,** педагогик таълим кластери моделида ҳар бир субъектининг ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий жиҳатдан манфаатдор бўлишидир.

► **ўзаро назорат,** кластер модели доирасида бирлашган таълим субъектларининг ўзаро ягона тизимни ҳосил қилиши ва бу тизимнинг нуқсонсиз ишлашидан ҳар бир субъектнинг манфаатдор эканлиги, маълум субъектда йўл қўйилган хато ёки камчилик бошқа субъектларнинг фаолият самарадорлигига таъсир кўрсатиши, субъектлар фаолиятини ўзаро баҳолаш тизимининг йўлга қўйилишидир.

Педагогик таълим кластери мазмуни ва соҳанинг ўзига хос спецификасидан келиб чиқиб, қуйидаги йўналишларда ташкил қилиниши мақсадга мувофиқ: 1) таълим йўналиши; 2) таълим воситалари йўналиши; 3) таълим ва фан йўналиши; 4) таълим ва ишлаб чиқариш йўналиши; 5) таълимни бошқариш йўналиши. Ушбу таснифда педагогик таълим соҳаси фаолияти тўлақонли қамраб олинган бўлиб, ҳар бир йўналиш ўз ичида тармоқланади. Бу йўналиш ва тармоқлар мазмуни таълим турлари ўртасидаги таълимий, илмий, услубий, таълим воситалари ва бошқарув билан боғлиқ ҳамкорликнинг барча шакл, усул ва технологияларини ўзида жамлайди.

Тадқиқотларимиздан келиб чиқадиган хулосаларга таянган ҳолда Ўзбекистон шароитида педагогик таълим кластерининг стратегик йўналишлари сифатида қуйидагиларни таклиф қиламиз:

1. Мактаб ва мактабдан ташқари таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари учун педагогик олий таълим муассасалари тасарруфидаги таълим йўналишлари бўйича педагог кадрлар тайёрлаш, шунингдек, педагог кадрлар ва соҳа мутахассисларининг илмий-методик базаларини шакллантиришни мувофиқлаштириш ва ўқув-методик раҳбарликни амалга ошириш.

2. Педагогика соҳасидаги талаб ва илғор хорижий тажриба, ўқув жараёнига замонавий педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этишни ҳисобга олган ҳолда вилоят таълим муассасаларида давлат таълим стандартлари, ўқув режа ва дастурларини тизимли равишда такомиллаштиришни амалга ошириш.

3. Педагогик олий таълим муассасаларидаги таълим йўналишлари бўйича вилоятдаги педагогика соҳасидаги илмий-услубий ишлар, жумладан, фундаментал, амалий ва инновацион илмий изланишлар олиб боришни мувофиқлаштириш.

4. Педагогик олий таълим муассасаларидаги таълим йўналишлари бўйича вилоят умумтаълим мактабларининг илмий-педагогик салоҳиятини ошириш, жумладан, олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрларни мақсадли тайёрлаш асосида педагогика соҳасини ривожлантиришнинг стратегик вазифаларидан келиб чиққан ҳолда вилоятдаги таълим муассасалари раҳбар ходимлари ва мутахассислари малакасини сифатли ошириш ҳамда қайта тайёрлаш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилишини таъминлаш.

5. Педагогик олий таълим муассасалари тасарруфидаги таълим йўналишлари бўйича узлуксиз педагогик таълимнинг информацион таъминотини такомиллаштириш ва педагог касбининг нуфузини ошириш ҳамда педагог-инноваторларни қўллаб-қувватлаш.

6. Педагогик таълимни тартибга солувчи мавжуд меъёрий ҳужжатларни такомиллаштириш;

7. Педагогик таълим инновацион кластерининг платформасини ишлаб чиқиш.

МУҲОКАМА

Кластерни муайян тизим дейиш мумкин, аммо унинг оддий тизимдан фарқли жиҳатлари мавжуд. Бу махсус, ўзига хос тизим бўлиб, элементларни қўшиш билан унинг иши яхшиланади, аммо олиб ташлаш билан ҳалокатли оқибатлар кузатилмайди. Тадқиқотларимиз давомида кластер билан тизимнинг қуйидаги фарқли жиҳатларини аниқладик:

1. Тизим элементларининг ҳар бири алоҳида вазифани бажарса-да, аммо улар муҳимлик даражасига кўра бир-биридан фарқ қилади. Кластер таркибидаги элементлар эса тенг ҳуқуқли компонентлардан ташкил топади.

2. Тизим таркибидаги элементлардан бирининг ишламаслиги бутун тизимни нуқсонли ишлашига ёки ишламаслигига сабаб бўлади. Кластер таркибидаги элементлардан бирининг ишламаслиги самарадорликни пасайтириши мумкин, аммо қолган элементларнинг фаолиятини тўхтатиб қўймайди.

3. Тизимни механик алоқадорлик асосида ҳам ташкил қилиш мумкин, аммо кластер таркибидаги элементлар онгли, табиий ва мақсадли алоқадорликка эга бўлиши керак.

4. Тизимни ташкил қилувчи элементларда ҳар доим ҳам хусусий манфаатдорлик талаб қилинмайди, аммо кластерда хусусий манфаатдорликсиз элементлар ишламайди.

5. Тизимда ягона мақсад мавжуд ва ҳар бир элемент ўша мақсадга бўйсундирилган бўлади. Кластерда эса ягона мақсаддан (умумий мақсаддан) ташқари ҳар бир элементнинг хусусий мақсади ҳам бўлади. Хусусий мақсадлар умумий мақсаддан кам аҳамиятга эга эмас.

6. Тизим алоҳида қисмлардан иборат бутунлик, кластер эса алоҳида бутунликлардан иборат бутунликдир.

Педагогик таълим кластерини шакллантириш учун бир қатор муҳим шартлар талаб этилади. Тадқиқотларимиз натижаларига асосан биз бу борада қуйидагиларни таклиф қиламиз:

✓ *ҳудуднинг рақобатбардош устунликларидан фойдаланган ҳолда ўқув юртлари ўртасида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш;*

✓ *бутун тизимнинг узоқ муддатли инновациялари ва бошқа стратегиясини белгиловчи етакчиларни аниқлаш;*

✓ *ички ва ташқи рақобатбардошликни таъминлайдиган ўқув муассасаси ходимларининг малака даражасини ошириш имконини берадиган илмий ташкилотларни белгилаш;*

✓ *ишонч ва ижодкорлик муҳити;*

✓ *битта ҳудуддаги таълим муассасаларининг умумий мақсаддан келиб чиқувчи хусусий манфаатдорликнинг мавжудлиги* кабиларни киритиш мумкин.

Педагогик таълим кластерининг соҳалар бўйича аҳамияти қуйидагиларда кўринади: *иқтисодий соҳада:* самарали таълим хизматлари бозорини шакллантиришга ёрдам беради; *ижтимоий соҳада:* педагогик таълим муассасалари битирувчиларини иш билан таъминлашга кўмаклашади;

маркетинг соҳасида: инновацион таълим технологияларини, таълим муассасаларининг ўқув-тарбиявий ишларида янги имкониятларни оммалаштиради; *ҳуқуқий соҳада:* кластер доирасида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйишнинг, шунингдек, таълим муассаларини бошқаришнинг янги шаклларига ўтиш билан боғлиқ меъёрий-ҳуқуқий асосларини яратиш имкониятини беради; *педагогика соҳасида:* узлуксиз таълим тизимда педагог кадрларни тайёрлашни ҳамкорликда лойиҳалаш имкониятини яратади.

ХУЛОСА

Умуман олганда, педагогик таълим кластери педагогика соҳасига иқтисодий моделларни татбиқ қилиш натижасида самарадорликка эришишни назарда тутади. Унинг амалга ошириш механизмлари, йўналишлари, тамойиллари, мақсад ва вазифаларини илмий асосда тадқиқ қиқлиш айни пайтда соҳа мутахассислари олдидаги долзарб муаммолардан ҳисобланади. Бу борада биз қуйидагиларни таклиф қиламиз:

1. “Педагогик таълим инновацион кластери” мавзусига илмий жамоатчиликнинг эътиборини тортиш.

2. Педагогик таълимни кластерлаштиришнинг стратегик йўналишлари ва тамойилларини тадқиқ қилиш.

3. Мавжуд меъёрий ҳужжатларга педагогик таълимни кластерлаштириш билан боғлиқ ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш.

4. Таълим кластерлари борасида илғор хорижий тажрибаларни ижодий ўзлаштириш.

5. Педагогик таълим инновацион кластерларини амалиётга татбиқ этишнинг оқилона механизмларини ишлаб чиқиш.

Умуман, педагогик таълим кластери тизимга инновацион ёндашув сифатида глобаллашув шароитида унинг рақобатбардошлигини оширишга, кадрлар салоҳиятини мустаҳкамлашга, таълим сифатини оширишга, ўзаро ахборот ва инновациялар алмашинувини жадаллаштиришга хизмат қилади. Унинг субъектлари, йўналишлари ва тамойиллари ҳодиса учун муҳим бўлган кўплаб саволларга жавоб беради ва ўзида шу жараённинг мазмунини ифодалайди. Бу уч омил педагогик таълим кластерининг асоси бўлиб, кластер фаолиятидаги самарадорлик уларнинг назарий жиҳатдан тўғри ишлаб чиқилиши ва амалий жиҳатдан тўғри йўлга қўйилишига боғлиқ.

REFERENCES

1. Шамова Т.И. Кластерный подход к развитию образовательных систем // Взаимодействия образовательных учреждений и институтов социума в обеспечении эффективности, доступности и качества образования региона: Материалы 10 Международного образовательного форума (Белгород. 24–26 окт. 2006 г.): в 2 ч. / БелГУ, МПГУ, МАНПО; отв. ред. Т.М. Давыденко, Т.И. Шамова. Белгород: Издательство БелГУ, 2006. Ч. 1. С.25
2. Беспалова Л. Что такое кластер? [Электронный ресурс] // URL: http://siok.rightside.ru/siok/ 2009-12-01-06-24-41. Загл. с экрана.
3. Осечкина Л.И. Кластерный подход как условие повышения эффиктивности деятельности вуза // Высшее образование в России. 2012. №8-9. С. 75. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/klasternyy-podhod-kak-uslovie-povysheniya-effektivnosti-deyatelnosti-vuza
4. Сидорин А.В. Система формирования кадрового потенциала высокотехнологичных отраслей промышленности на основе кластерного подхода // Интернет-журнал «Науковедение». 2012. №4. С. 3. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-formirovaniya-kadrovogo-potentsiala-vysokotehnologichnyh-otrasley-promyshlennosti-na-osnove-klasternogo-podhoda
5. Портер М. Конкуренция. Киев: «Вильямс», 2001. 208 с. URL: https://www.twirpx.com/file/505299/
6. Давыдова Н.Н., Игошев Б.М. и др. Образовательный кластер как системообразующий компонент региональной модели непрерывного педагогического образования // Педагогическое образование в России. 2014. № 10. С. 75. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatelnyy-klaster-kak-sistemoobrazuyuschiy-komponent-regionalnoy-modeli-nepreryvnogo-pedagogicheskogo-obrazovaniya
7. Захидов Г.Э. Метод организации и управления производством кластерным методом. Т.: Фан, 2016. 160 с. URL: http://isbn.natlib.uz/uz-Latn-UZ/Search/Search?page=29&size=10&type=8.
8. Khodjamkulov, U., Botirova, Sh., Shofkorov, A., & Abdirimova, I. (2020). Bases of Organizing Cooperation between Educational Institutions through Clusters (on the Example of the Education System of Uzbekistan). Journal of Critical Reviews, 7(12), 243-247. https://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.12.47
9. Mardonov, Sh., Khodjamkulov, U., Botirova, Sh., & Shermatova, U. (2020). The Need to Educate Young People with the Spirit of Patriotism in the Context of Globalization. Journal of Critical Reviews, 7(12), 166-169. http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.12.29

10. Mukhamedov, G. I., Khodjamkulov, U. N., Shofkorov, A. M., & Makhmudov, K. S. (2020). Pedagogical education cluster: content and form. ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (81), 252.
https://dx.doi.org/10.15863/TAS.202Q.01.81.46
11. Khodjamkulov, U., Makhmudov, K., & Shofkorov, A. (2020). The Issue of Spiritual and Patriotic Education of Young Generation in the Scientific, Political and Literary Heritage of Central Asian Thinkers. International Journal Of Psychosocial Rehabilitation, 24(05), 6694-6701. https://doi.org/10.37200/IJPR/V24I5/PR2020657
12. Mengliev B., Karimov R. Theoretical fundamentals of uzbek-english parallel corpus \\ JOURNAL OF CRITICAL REVIEWS ISSN- 2394-5125 VOL 7, ISSUE 17, 2020.
13. Mengliev B., Sobirova Z. Some issues related to the transfer of english tourism terms in uzbek language \\ JOURNAL OF CRITICAL REVIEWS. ISSN- 2394-5125 VOL 7, ISSUE 15, 2020 \\ http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.14.194.
14. Khamroeva Sh.M., Mengliev B. R. The authorship lexicography and authorship corpus // Материалы международной научной конференции межнаучная интеграция: лингводидактический, лингвокультуроло-гический и психолингвистический аспекты 19-20 декабря 2019 год. Sumqayıt – 2019. – С. 105-107
15. Akhmedova Dildora Bahodirovna, Bakhtiyor Mengliev. Semantic Tag Categories in Corpus Linguistics: Experience and Examination International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8, Issue-3S, October 2019. – P. 208-212 (DOI: 10.35940/ijrte.C1048.1083S19)
16. Bakhtiyor Rajabovich Mengliev, Nigmatova Lolakhon Hamidovna. Problems of language, culture and spirituality in general explanatory dictionaries of Uzbek language / Inernational Journal of Psychosocial Rehabilitation. ISSN: 1475-7192.